

Д. Селіхов, доцент Полтавського факультету Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Загальноімперський характер переселенського закону від 13 липня 1889 року в губерніях Наддніпрянської України

Історичний досвід життєдіяльності людської спільноти переконує в тому, що міграції населення були і залишаються природним явищем її існування. Незалежно від причин, які викликають рухливість мешканців того чи іншого регіону, зрушення в географічному розміщенні населення мають неабиякий вплив на економіку, політику і духовне життя країни. Ця обставина викликає цілком зрозумілий інтерес до міграційних процесів фахівців різних галузей суспільних знань, зокрема істориків держави і права. Щодо нашої країни, то міграційний фактор відіграв у її розвитку особливо важливу роль. Не стала винятком і друга половина XIX ст., коли було скасоване кріпосне право та ухвалено цілу низку правових актів щодо регулювання міграційних процесів на загальноімперському рівні.

У літературі близького і далекого зарубіжжя історія переселенського законодавства Російської імперії перших пореформених десятиріч висвітлена лише у загальних рисах. Окремі згадки про нього знаходимо у працях вітчизняних учених дорадянського періоду, серед яких слід відмітити насамперед дослідження економістів І. А. Гурвича¹ та А. А. Кауфмана², університетських професорів А. А. Ісаєва³ і І. М. Ямзіна⁴. Практично не вивчалось переселенське законодавство царської Росії другої половини XIX ст. і радянськими вченими, у яких, як відомо, були зовсім інші пріоритети. У працях Е. М. Брусні-

¹ Гурвич І. А. Переселение крестьян в Сибирь / И. А. Гурвич. – М., 1888. – 144 с.

² Кауфман А. А. Сибирское переселение на исходе XIX века : Историко-статистический очерк / А. А. Кауфман. – СПб., 1893. – 100 с.

³ Исаев А. А. Переселения в русском народном хозяйстве / А. А. Исаев. – СПб., 1891. – 189 с.

⁴ Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян / И. Ямзин. – Киев, 1912. – 198 с.

кіна¹, М. С. Симонової², Л. Ф. Склярова³, В. М. Кабузана⁴, М. А. Якименка⁵ та деяких інших авторів ґрунтовно висвітлено переселенську політику царату, причини, зміст та наслідки аграрних міграцій, у зв'язку з чим, власне, і згадуються ті чи інші законодавчі акти перших пореформених десятиліть ХІХ ст.

Подібне зауваження стосується і досліджень представників далекого зарубіжжя, історіографія якого представлена ґрунтовними монографіями з переселенської проблематики Дональда Тредгольда⁶, Франсуа-Ксав'є Кокена⁷ та Барбари Анерсон⁸. Утім підготовка загальноімперського закону від 13 липня 1889 р. та його застосування на території таких традиційних центрів аграрних міграцій, як українські губернії, заслуговують значно більшої уваги дослідників, ніж це мало місце дотепер. З точки зору історії держави і права України питання технології підготовки будь-якого правового акта саме по собі цікавить дослідників. Що ж стосується вищезгаданого закону, то його підготовка тривала протягом аж 9 років⁹. У ході дискусій навколо статей відповідного законопроекту було встановлено чимало ідей стосовно землеволодіння і землекористування, прав і свобод так званих непривілейованих станів, що викликає певний науковий інтерес і може бути предметом відповідного дослідження.

Беручи до уваги зазначене, автор даного повідомлення поставив *за мету з'ясувати основні позиції учасників дискусії, яка розгорнулася у*

¹ Бруснікин Е. М. Крестьянский вопрос в период политической реакции (80–90-е годы XIX в.) / Е. М. Бруснікин // Вопросы истории. – 1970. – № 2. – С. 34–47.

² Симонова М. С. Переселенческий вопрос в аграрной политике самодержавия в конце XIX – начале XX в. / М. С. Симонова // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1970. – С. 424–434.

³ Скляров Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибире в годы столыпинской аграрной реформы / Л. Ф. Скляров. – Л., 1962. – 588 с.

⁴ Кабузан В. М. Дальневосточный край в XVII – начале XX в. (1640–1917): Историко-демографический очерк / В. М. Кабузан. – М., 1985. – 260 с.

⁵ Якименко М. А. Аграрні міграції українського селянства на рубежі ХІХ–ХХ століть : монографія / М. А. Якименко. – Полтава, 2006. – 144 с.

⁶ Treadgold D.W. Circumstances of Siberian Migration. Government and Peasant in Resettlement and Peasant in Resettlement Emancipation to the First World War / D.W. Treadgold. – Princeton univ. presse, 1957. – 262 p.

⁷ Coguin F.-X. La Sibirie. Peuplement immigration pausanne an XIX ciele / F.-X. Coguin. – Paris, 1969. – 789 p.

⁸ Anderson B. A. Internal migration during modernisation in late nineteenth – century Russia / B. A. Anderson. – Princeton, 1980. – 217 p.

⁹ Сельскохозяйственное ведомство за 75 лет его деятельности (1837–1912 гг.) / сост. Г. К. Гинс и П. А. Шафранов. – Изд. Канцелярии ГУЗ и З. – Пг., 1917. – 397 с.

80-х роках XIX століття навколо переселенського законодавства, визначити зміст закону від 13 липня 1889 р. та його значення для регулювання міграційних процесів у губерніях Наддніпрянської України.

Про недостатнє висвітлення історії переселенської політики царату перших пореформених десятиліть свідчить, зокрема, той факт, що навіть відомий фахівець аграрних відносин у Росії другої половини XIX ст. П. А. Зайончковський свого часу заперечував у 60–70-х роках «будь-яке законодавство з переселення селян на вільні землі»¹. Це не відповідає дійсності. У 60–70-х роках було ухвалено цілий ряд законодавчих актів, які тією чи іншою мірою регулювали переселенське питання. Серед них найважливішими були такі: «Правила для поселення росіян та іноземців в Амурській і Приморській областях» від 26 березня 1861 р.²; «Про переваги переселенців Новоросійської губернії греків і болгар, які прибули з Туреччини» від 5 січня 1862 р.³; «Положення про заселення передгір'я Кавказького хребта кубанськими козаками та іншими категоріями населення» від 21 травня 1862 р.⁴; «Про поселення в Алтайському гірничому окрузі державних селян» від 30 липня 1865 р.⁵; «Положення про заходи щодо розселення в Оренбурзькій губернії переселенців з інших губерній, які давно там мешкають» від 9 квітня 1869 р.⁶; «Про переселенців Тобольської, Томської губерній, які оселилися там з давніх часів» від 9 листопада 1876 р.⁷

Поряд із вищезгаданими у 60–70-х роках XIX ст., було чимало інших правових актів, що регулювали міграційні процеси в імперії, які після реформи 1861 р. набули небачених масштабів. Особливістю цих актів було те, що вони мали разовий характер, або регулювали порядок розміщення переселенців, їх нові права та обов'язки в окремо взятому регіоні. На межі 70–80-х років в урядових колах визріла думка про необхідність загальнодержавного правового акта, який регулював би порядок заселення і господарського освоєння казенних земель як у губерніях європейської частини імперії, так і на її окраїнах. Розуміючи

¹ Зайончковський П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов) / П. А. Зайончковский. – М., 1970. – 444 с.

² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собр. 1-е. – Т. XXVII. – № 19117.

³ ПСЗРИ. Собр. 2-е. – Т. XXVII. – № 20103.

⁴ Там само. – № 38256.

⁵ Там само. Собр. 2-е. – Т. XXXII. – № 42353.

⁶ Там само. Собр. 2-е. – Т. XXIV. – № 46952.

⁷ Там само. Собр. 3-е. – Т. I. – № 55527.

глобальний характер змін, які можуть викликати у законодавчій сфері загальноімперський переселенський закон, урядові кола в умовах революційної ситуації, апогеєм якої стало вбивство 1 березня 1881 р. народовольцями царя Олександра II, нашвидкуруч підготували так звані «Тимчасові правила по облаштуванню переселенців на казенних землях», які після затвердження його новим імператором Олександром III 10 липня 1881 р. стали законом¹. У пояснювальній записці, яку міністр внутрішніх справ Н. П. Ігнат'єв направив до Комітету міністрів разом із відповідним законопроектом, зазначалося, що залишати переселенську справу у невизначеному стані надалі неможливо².

Щоб не викликати зайвого ажіотажу серед мешканців центрально-чорноземних губерній, де від безземелля і малоземелля страждали десятки мільйонів селян, було вирішено застосувати нові правила на практиці «без особливого розголошення», тобто таємно від тих, на кого вони, власне, і були розраховані³. Такий підхід уряду мав своїм наслідком те, що цими правилами скористалося лише 975 домогосподарів із 60-ти тисяч селян, які реально змінили місце свого постійного проживання у 80-х роках XIX ст.⁴

Чи не найсуттєвішим фактором стримування міграційних процесів в імперії була норма закону від 10 липня 1881 р. щодо видачі необхідних документів на переселення лише тим селянам, «економічний стан яких їх до того змушує»⁵. Право ж визначення економічного стану надавалося двом міністрам — внутрішніх справ та державних маєтностей за відповідним поданням губернської адміністрації, яка у центрально-чорноземних губерніях не була зацікавлена у зменшенні у своєму регіоні кількості платників податків та дешевої робочої сили.

Розуміючи певну обмеженість «Тимчасових правил», які не давали відповіді на багато життєво важливих питань аграрно-селянської політики, міністр внутрішніх справ Н. П. Ігнат'єв наприкінці 1881 р. вирішив скликати особливу нараду так званих «знавців», які повинні були продовжити роботу над загальноімперським переселенським законом.

¹ ПСЗРИ. Собр. 3-е. – Т. III. – № 56872.

² Сельскохозяйственное ведомство за 75 лет его деятельности (1837–1912 гг.) / сост. Г. К. Гинс и П. А. Шафранов. – Изд. Канцелярии ГУЗ и З. – Пг., 1917. – С. 62.

³ Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 391: «Переселенське управління».

⁴ Сельскохозяйственное ведомство за 75 лет его деятельности (1837–1912 гг.) / сост. Г. К. Гинс и П. А. Шафранов. – Изд. Канцелярии ГУЗ и З. – Пг., 1917. – С. 63.

⁵ РДІА. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 6.

До складу «особливої наради» входило 24 особи. Це були не лише високопосадовці Міністерства внутрішніх справ, Міністерства державних маєтностей та Міністерства фінансів, а й відомі на той час учені-економісти, представники місцевого дворянства. До числа найвідоміших осіб належали, наприклад, слов'янофіли А. Н. Аксаков, учений-економіст Н. А. Ваганов, юрист за освітою, поміщик А. А. Бобринський, меценат-українофіл Г. П. Галаган та ряд інших державних і громадських діячів.

Як і слід було чекати, під час обговорення найважливіших положень майбутнього законопроекту погляди розійшлися. Відповідно до певних уявлень про майбутній закон було розроблено чотири законопроекти. Один із них було підготовлено більшістю членів особливої наради «знавців». Його автори наполягали, що слід надати усім селянам право вільного переселення з одного в інше місце імперії, адже все одно ніякими заходами «переселення зупинити неможливо». «Коли говорять про необхідність визнати свободу переселення, — відзначено у проекті більшості, — не слід забувати, що ця свобода вже існує, що мова йде лише про те, щоб покласти цю норму в основу закону з метою привести її у відповідність із життям»¹. Більшість вважала, що ніяких пільг переселенцям надавати не слід, адже ця обставина у міграційних процесах може відігравати роль стримуючого фактора.

«Цілком достатньо, — вважала більшість, — видати такий закон про переселення, який, з одного боку, мав би значення запобіжного клапану, а з другого — давав би можливість державі одержувати максимальну користь від надлишку народонаселення, яке прагне переселитися на вільні землі»².

Цим проектом передбачалося видавати «у міру можливості» дозволи на переселення до Сибіру, Середньої Азії, Казахстану і Закавказзя. Таке формулювання давало юридичну підставу Міністру внутрішніх справ у будь-який час відмовити у видачі дозволу, а переселятися «на свій страх і ризик», вважали автори законопроекту, наважиться не кожен.

Найпрогресивнішим з економічної і політичної точки зору був законопроект, запропонований меншістю народи «знавців», серед яких були Н. А. Ваганов, Л. В. Воцеславцев, Н. А. Лисаневич, Е. Л. Марков і Ф. П. Нікітін. Перший із вищезгаданих авторів законопроекту ви-

¹ Проект положення о переселении, составленный совещанием следующих людей. — Б.м. и г.п. — С. 35.

² Там само. — С. 39.

ступив із різкою критикою одного із головних пунктів проекту більшості, де йшлося про те, що допомога переселенцям може надаватися лише у виняткових випадках. Меншість стверджувала, що уряд повинен надавати всіляку допомогу не тільки тим, «у кого немає землі, немає засобів для існування, але і малоземельним селянам, які мають у своєму розпорядку менше 5-ти десятин на ревізьку душу»¹.

Особливу думку сформулювала група «знавців» у складі Н. А. Арапова, А. Д. Дашкова і К. А. Рачинського. Не виступаючи проти надання права на переселення усім селянам, які цього потребують, вони пропонували спершу вивчити наявність колонізаційного фонду і у відповідності з його розмірами організувати переселення певної частини сільської бідноти на вільні казенні землі східних окраїн імперії.

Особливу думку виклав у своїй записці яскравий представник великого поміщицького землеволодіння А. А. Бобринський. Його позиція зводилася до того, щоб уряд здійснював суворий і жорсткий контроль за ходом селянських переселень. Таке ставлення до переселень мало суперечливий характер, що визначилося головним чином його соціальним статусом. Як колишній поміщик-кріпосник, господарство якого ще користувалося напівфеодальними методами експлуатації наймитів, він вимагав «залишити існуючу в цей час систему одержання переселенських документів»². Одночасно з цим граф А. А. Бобринський визнавав користь селянських переселень у справі господарського освоєння нових земель.

Таким чином, практично всі члени наради певною мірою погоджувалися з тим, що переселення селян як соціально-економічне явище є для держави корисним, а значить потребує певної правової регламентації. Одержавши відповідні пропозиції членів особливої наради, уряд вирішив ознайомитися із позицією адміністрації центрально-чорноземних губерній. Разом із різними проектами нових правил про переселення губернаторам було запропоновано надіслати свої відповіді на сім запитань, серед яких найважливішим вважалося те, що стосувалося надання селянам права вільного переселення. Протягом 1882 р. губернатори надсилали свої пропозиції щодо майбутнього переселенського закону. Усі губернатори, без винятку, визнали за необхідне вжити необхідних заходів з метою «усунення тих чи інших не-

¹ РДА. – Ф. 391. – Оп.1. – Спр. 4. – Арк. 160.

² Мнение члена совещания следующих людей по переселенческому вопросу графа А. А. Бобринского. – СПб., 1882. – С. 37.

доліків в економічних умовах відповідної місцевості». Стосовно видання загальноімперського закону, який би регулював переселенський рух у країні, голоси розділилися. Так, чернігівський губернатор писав, що ніяких порушень існуючих порядків боятися не слід. Діючи енергійно і послідовно, влада може упоратися із самовільним переселенням і взагалі «із будь-яким незадоволенням»¹.

Беручи до уваги значну актуальність для свого краю переселенського питання, чернігівський губернатор С. В. Шаховський не обмежився формальними відповідями на запропоновані Міністром внутрішніх справ запитання. У записці, обсягом кілька десятків друкованих сторінок, він детально виклав своє бачення переселенського законодавства.

Обґрунтовуючи свою тезу про всіляке обмеження прагнень широких мас трудового селянства переселятися на вільні землі окраїн, губернатор пропонував у новому законодавстві передбачити право на переселення лише так званого «надлишку» землеробського населення. Пільги ж «законним» переселенцям слід надавати лише «у виняткових випадках»².

На думку полтавського губернатора, переселенський рух з українських губерній буде стримуватися «існуючим там подвірним землеводінням»³.

Хоча ухвалення нового закону було необхідним, проте реалізувати його слід обережно, щоб не викликати незадоволення переселенців відмовами у відведенні достатньої кількості землі при переселенні на нових місцях. Що ж стосується представників адміністрації Правобережної України, то всі вони висловилися проти зміни порядку, який було встановлено «Тимчасовими правилами» 1881 р. На їхню думку новий закон у разі його ухвалення викличе серед селян «велике сум'яття» і масовий «переселенський рух»⁴.

Невідомо, як розвивалися б події з підготовкою нового переселенського закону, якби Міністром внутрішніх справ залишався Н. П. Ігнат'єв. Проте у 1882 р. у керівництві цього найважливішого міністерства сталися зміни, пов'язані з новим очільником цієї інституції. Мова йде про графа Д. А. Толстого — цього, за визначенням фахівців,

¹ РДІА. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 30.

² Шаховской С. В. Заключение черниговского губернатора по вопросу о переселении / С. В. Шаховской. – Чернигов, 1882. – С. 45.

³ РДІА. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 30.

⁴ Там само. – Арк. 29.

«стовпа реакції»¹. У своїй «всеподданейшей» доповіді царю Д. А. Толстой виклав своє бачення переселенського питання. На його думку, ніякого загальнодержавного закону з цього приводу ухвалювати не слід через те, що уряд не має у своєму розпорядженні достатньої площі вільних земель. Разом з тим він визнавав факт аграрного перенаселення у 12-ти губерніях, серед яких було названо і ряд українських — Полтавську, Чернігівську і Харківську. Питання про надання дозволу переселятися з цих губерній повинно, на думку нового Міністра внутрішніх справ, вирішуватися місцевою адміністрацією, якій слід надати право «негайно зупинити переселення у кожному конкретному випадку, коли вона переконана у тому, що переселення відбувається необережно, без необхідних коштів і ясно визначеної мети»².

Отже, позиція графа Толстого зводилася до вслякого обмеження переселенських настроїв селянства і боротьби із самовільними аграрними міграціями силами місцевої адміністрації.

Пропозиції Д. А. Толстого у квітні 1884 р. були обговорені в Кабінеті Міністрів у присутності самого Олександра III і загалом схвалені. Детальна розробка належала спеціальній комісії, яку очолив заступник Міністра внутрішніх справ В. К. Плеве. Підготовка законопроекту здійснювалася характерним для російського самодержавства бюрократичним шляхом: підготовлений законопроект неодноразово направлявся на своєрідне рецензування тих чи інших міністрів, керівників відомств, після чого вносилися відповідні поправки, і бюрократичне коло повторювалося знову. Так продовжувалося до початку 1889 р., коли розроблений комісією В. К. Плеве законопроект було подано на розгляд Державної ради. Порядок видачі дозволів на переселення передбачалося зберегти таким же, як це було зафіксовано у «Тимчасових правилах» 1881 р. Дозвіл на переселення, як і раніше, повинні були давати за згодою два міністри — внутрішніх справ і державних маєтностей. На відповідний дозвіл могли розраховувати лише ті селяни, яких «економічне становище до цього примушує»³. Казенні землі в губерніях європейської частини країни новоселам повинні були надаватися лише у тимчасове користування, а в губерніях і областях Сибіру і Казахстану — у постійне. У законопроектах для новосельців передбачалися певні пільги щодо сплати податків, кредитів на домооб-

¹ Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов) / П. А. Зайончковский. – М., 1970. – С. 183.

² РДІА. – Ф. 911: «Вешняков В.И.». – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 18.

³ РДІА. – Ф. 391. – Оп.1. – Спр. 43. – Арк. 37.

заведення. У травні 1889 р. з'єднані департаменти законів і державної економії обговорили поданий Д. А. Толстим законопроект. Відредагований у цій державній інституції законопроект ще більше обмежив права переселенців. Пільги були скасовані, а пункт про пільговий залізничний тариф для переїзду переселенської родини було знято як небажаний. Державні кредити на здійснення організованих переселень були скорочені у червні 1889 р. Загальні збори державної влади схвалили той варіант законопроекту, з яким погодилися з'єднані департаменти. Після затвердження його царем 13 липня 1889 р. він набув сили закону під назвою: «Про добровільне переселення сільських обивателів і міщан на казенні землі»¹. Його дія продовжувалася до 1904 р., коли під тиском селянських повстань у Полтавській і Харківській губерніях 1902 р. було ухвалено новий загальноімперський переселенський закон².

Як і «Тимчасові правила» 1881 р., закон від 13 липня 1889 р. мав на меті всіляко обмежувати природну рухливість непривілейованих станів, що, як відомо, становили майже 90 % усього населення імперії. Та попри численні обмеження, закон від 13 липня 1889 р. мав не регіональний, як це було раніше, а загальнодержавний характер, визначаючи юридично унормовані права та обов'язки мігрантів. У тих губерніях і областях, де уряд визнавав факт наявності вільних казенних земель, «законні» переселенці одержували землю у постійне користування. За це вони зобов'язувалися сплачувати поземельний податок, відбувати казенні і земські повинності. Переселенці звільнялися від сплати казенних зборів і орендних платежів у європейській частині імперії на два роки, за Уралом — на три роки повністю, а наступні три роки — на 50 %.

Крім того, від військової повинності європейські регіони звільнялися на два роки і на три роки — у Заураллі. Найнужденніші переселенці могли розраховувати на позику 50–60 карбованців на родину, терміном на 33 роки при 6 % річних. Для будівництва житла і на продовольство кошти надавалися терміном до: перші три роки без відсотків, а у наступні — 3 % річних³.

¹ ПСЗРИ. Собр. 3-е. – Т. IX. – № 6198.

² РДІА. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 1546. – Арк. 71.

³ Россия. Государственный сенат. Временные организации : материалы. – Т. 54. – Б.м. и г.п. – Документ № 29. – С. 13.

На основі цього закону протягом перших 3-х років після введення його в дію уряд видав дозвіл на переселення 17 289 родинам, з яких 11 362 мешкали в губерніях Наддніпрянської України, переважно на її Лівобережжі. За цей же час на територію Зауралля прийшло 28 911 родин (близько 150 тис. осіб обох статей). У 1892 році після голоду 1891–1892 років із центрально-чорноземних губерній за Урал прибуло 84 200 осіб; у 1893 р. — 61 435 осіб¹.

Як і раніше, переважну частину мігрантів становили українці, вихідці із Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній. Так, наприклад, у 1892 р. до приморської області прибуло 2 207 переселенців, з яких 2 098 осіб (95,06 %) губерній². У наступні роки масштаби переселенського руху продовжували зростати, хоча уряд в особі Міністра внутрішніх справ час від часу віддавав накази губернаторам узагалі припиняти видачу будь-яких документів на переселення, як це було, наприклад, 6 березня 1892 р. Проте, незважаючи на заборону, на територію Зауралля щороку прибували десятки тисяч мігрантів³.

Як же українські мігранти обходили вимоги переселенського закону від 13 липня 1889 р.? На це запитання дав відповідь полтавський губернатор у своїй записці, надісланій до Міністерства внутрішніх справ невдовзі після аграрних заворушень 1902 р. Щоб одержати потрібні для переселення кошти, селяни передавали за певну винагороду своє право землекористування комусь із односельців, одержуючи на руки відповідну ухвалу сільського сходу, яка мала передбачену законом юридичну силу. «Найчастіше, — відзначав губернатор, — переуступка землі за грошову винагороду здійснюється на простому або гербовому папері у присутності свідків; інколи документ засвідчується печаткою сільського старости, а іноді угода підтверджується, всупереч закону, волосним правлінням. Через те, що переселенці інколи повертаються із Сибіру на батьківщину і вимагають повернути свій наділ, покупці як гарантію своєї власності оформляють фіктивне боргове зобов'язання продавцю на значну суму... Інколи, — продовжував губернатор, — продаж оформлюється у вигляді здачі в оренду на тривалий термін»⁴. Сумнівність вищезгаданих актів з юридичної точки зору і нагальна

¹ Сельскохозяйственное ведомство за 75 лет его деятельности (1837–1912 гг.) / сост. Г. К. Гинс и П. А. Шафранов. – Изд. Канцелярии ГУЗ и З. – Пг., 1917. – С. 65.

² Див.: Кабузан В. М. Дальневосточный край в XVII – начале XX в. (1640–1917): Историко-демографический очерк / В. М. Кабузан. – М., 1985. – С. 203.

³ Див.: Яхонтов А. П. Переселение и колонизация / А. П. Яхонтов. – Харьков, 1925. – С. 41.

⁴ РДІА. – Ф. 1273: «Комітет Сибірської залізниці». – Оп. 1. – Спр. 437. – Арк. 10.

потреба мати для переселення певну суму коштів змушували переселенців «віддавати землю за низькою ціною, аби тільки одержати на руки сякі-такі гроші»¹. Підготовка переселенського закону від 13 липня 1889 р. та його застосування у наступні роки свідчить, що керівництво тогочасної країни навіть у такому, здавалося б, очевидному питанні, як необхідні заселення і господарського освоєння величезних просторів Сибіру і Далекого Сходу, Казахстану і Середньої Азії, ряду інших регіонів країни, керувалося вузько класовими інтересами помісного дворянства. Його ставлення до мобільності сільськогосподарських виробників з числа непривілейованих станів у 80-х роках досить чітко сформулював один із тогочасних губернаторів. «Основна маса поміщицьких господарств у малоземельних і число землеробських губерній, поза всяким сумнівом, може існувати виключно через дешевизну робочих рук і високі орендні ціни на землю... Тому, якщо уряд негайно прийде на допомогу незаможним переселенцям, дуже багато поміщицьких господарств неминуче розоряться»².

Незважаючи на численні законодавчі обмеження і адміністративні покарання самовільних переселенців, міграційні процеси царському уряду в бажаних рамках так і не вдалося утримати. Об'єктивні закони ринкової економіки, у якій робоча сила є цінним товаром, примушували самодержавство час від часу робити поступки мігрантам, а у роки столипінської реформи проголосити повну свободу переселення кожному, хто цього забажає. З точки зору перспектив подальшого дослідження переселенського законодавства певний інтерес становить таке питання, як порівняльний аналіз усіх законодавчих актів царської Росії епохи капіталізму. Окремого аналізу потребує законодавче регулювання матеріальної допомоги переселенцям, адже «Правила видачі позик» хоч і були підзаконними актами Міністерства державних маєтностей (з 1906 р. — Головне управління землеробства і землеустрою), проте мали надзвичайно важливе значення для практичної реалізації у Російській імперії тих чи інших законодавчих актів.

¹ РДІА. — Ф. 1273: «Комітет Сибірської залізниці». — Оп. 1. — Спр. 437. — Арк. 10.

² РДІА. — Ф. 391. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 38.